

ELŐSZÓ

1. Korábbi szólás- és közmondásszótárak

A magyar nyelv állandósult szókapcsolatait, szójárásait, szólásait, szóláshasonlatait, helyzetmondatait és közmondásait – összefoglaló néven frazémáit – az elmúlt két évszázadban kisebb-nagyobb egynyelvű szótárakban leltározták. Az ismertebb gyűjtemények alkotói: Dugonics András (1820), Erdélyi János (1851), Margalits Ede (1897) és O. Nagy Gábor (1966). Az utóbbi két évtizedben is jelentős összefoglalások jelentek meg a magyar szólás- és közmondáskincsről: Bárdosi Vilmos (2003), Forgács Tamás (2003), T. Litovkina Anna (2005), Szemerkenyi Ágnes (2009), Balázi József Attila (2017, 2021) és Kiss Gábor (2021).

Az elmúlt évtizedben a TINTA Könyvkiadó „leletmentésként” több korábbi gyűjteményt hasonló kiadásban tett közzé (Almásy János [2021], Kovács Pál [2021]).

Ugyanakkor a kiadó munkatársai felismerték, hogy a kimonottan magyar szólás- és közmondásszótárak mellett más típusú szótárak is jelentős szólás- és közmondáskincset tartalmaznak. E felismerés nyomán születtek meg a *Bölcs mondások* (2014), az *Aranyigazságok* (2016) és a *Népies szólások, közmondások és életbölcsesek enciklopédiája* (2020) című gyűjtemények, melyek anyaga egy-egy korábbi, nem tisztán közmondás- és szólásszótárból lett kiemelve.

Ezt a sort folytatja a Balázi József Attila és Kiss Gábor által összeállított *Egy fa nem erdő* című gyűjtemény. Egy korábbi tájszótárt, mégpedig Csűrű Bálint *Szamosháti szótárát* dolgozta fel a szerkesztőpáros. Ebből a tájszótárból gyűjtötték ki és adják most közre a benne található 3670 szólást és közmondást.

2. Csúry Bálint (1886–1941) életművéről

Csúry Bálint a Szatmár megyei Egriben 1886. február 13-án született. 1911-ben a kolozsvári egyetemen magyar–latin szakos tanári, 1917-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1910–1932-ben a kolozsvári református gimnázium tanáraként oktatott. 1932-ben kinevezték a debreceni egyetemen a magyar nyelvészet és a finn-ugor összehasonlító nyelvészet tanárává.

Bár ma szakmai körökben is kizárólag nyelvészként, a népnyelv kutatójaként tartják számon, érdeklődése ennél jóval sokrétűbb volt: fiatalkorában saját versei mellett latin, görög, angol és német (1907, 1910) fordításokkal próbálkozott, kisebb tanulmányai jelentek meg Faludi idilljeiről (1910), a jávorfa regéjének skót változatáról (1920), néprajzról (1930) és Aranka György levelezéséről (1935).

Pályája kezdetén érdeklődéssel fordult a nyelvelméleti kérdések felé. Az igéről írt, gazdag irodalomra támaszkodó tanulmányában (1910) az ige funkciójából kiindulva az ige mondatbeli keletkezését boncolgatja. Szerinte az ige tulajdonképpen metafora, mivel egyidejű az első mondat elhangzásával. Így nem pusztán dísz, sem pedig stilisztikai fogalom, hanem az emberi beszéd egyik leggazdagabb alkotó erőforrása, melynek révén az ember a külvilág jelenségeit bizonyos jelentésekkel ruházza fel, s ezeket szóban hang útján is kifejezi.

Nyelvpszichológiai munkái közül ma is tanulságos az akadémiai székfoglaló értekezése az érintkezésen alapuló névátvitelről (1929). Főleg az egymás utáni érintkezésen alapuló jelentésváltozás jelenségeit vizsgálta, saját megfigyeléseinek felhasználásával. Szakított azon lélektani szemlélettel, amely a tér- és időbeli érintkezés képzetkapcsolatait élesen elválasztotta egymástól, ugyanakkor felismerte a szóalkotásban játszott fontos szerepét. Mindkét tanulmánya megtermékenyítette a stilisztikai kutatásokat, s a jelentéstani és stilisztikai szemléletet egyazon összefüggésbe ágyazta.

Csúry munkásságának legjelentősebb és legtermékenyebb területe a népnyelvkutatás volt. Nemcsak óriási gyűjtő- és feldolgozótevékenységet végzett, hanem élénk tudományszervező munkásságot is kifejtett, és megvetette a későbbi szociolingvisztikai kutatások alapjait. Tanári működésével tudományos iskolát te-

remtett, számos nyelvészt indítva útnak pályáján. Foglalkozott nyelvtudomány és pedagógia kapcsolatával is (1914). Rámutatott, hogy helytelen az iskola formális képzése, mely szerint egyes tantárgyak eszközörülő, mások csupán emlékezetfejlesztő szerepet játszanak, hiszen az értelem, az emlékezet és a képzelet egyazon organizmus különféle megnyilvánulásai. A nyelvtant egyaránt tartotta a nevelés eszközeinek és tárgyának.

Gazdag életművének kiemelkedő alkotása a Szamoshát népnyelvének szótárszerű bemutatása.

3. Csúry Bálint *Szamosháti szótára*

Első tájszógyűjteményünk *Magyar tájszótár* címmel 1838-ban jelent meg az Akadémia kezdeményezésére a Magyar Tudós Társaság kiadásában. Nem kisebb személyiségek bábáskodtak megszületése körül, mint Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc. Második jelentős tájszótárunk két kötetben a XIX. század végén, 1893-ban és 1901-ben látott napvilágot Szinnyi József szerkesztésében. Ezek a tájszótárak a köznyelvben, illetve az irodalmi nyelvben nem használt, népies ízű tájszavakat írták össze.

Az 1930-as években ismét a népnyelvkutatás megújulásának lehetünk tanúi. Csúry Gombocz Zoltánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság titkárának felkérésére vállalkozott arra, hogy elkészítse egy kisebb tájegységen lakók – a szamosháti emberek – szókincsének a teljes szótárát: nemcsak a tájszavakat kívánta bemutatni, hanem a magyar közbeszéd azon elemeit is, melyeket az ezen a vidéken élők ismernek. A több mint három évtizedes gyűjtőmunkával és rendszerezéssel megalkotott, a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában 1935–1936-ban megjelent *Szamosháti szótár* pontosságával, megbízhatóságával, szakmai színvonalával mind a mai napig példamutató. A közönség és a nyelvésztársadalom osztatlan elismeréssel fogadta az 1054 oldalas kézikönyvet. Csúry szótárának elévülhetetlen érdeme, hogy a szavak mellett a Szamosháton használt nyelv szavaknál nagyobb lexikai építőelemeit, a szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat is közli és magyarázza.

Az *Egy fa nem erdő* című gyűjteményünkben most a *Szamos-háti szótárban* föllelhető összes frazémát közreadjuk, így a szótárból kiemelve együtt vizsgálhatók.

Csúry a szótára megjelenése előtt két évvel, 1933-ban a *Magyar Nyelv* folyóiratban 18 oldalas tanulmányban mutatta be célkitűzéseit, munkamódszerét és az eredményt. E tanulmány tartalma részben átfedi a szótár előszavát. A szerkesztő többek között részletesen taglalja, hogy miért tartja fontosnak a puszta szavak mellett a szavaknál nagyobb nyelvi egységek szótározását is. Többek között ezt írja:

„A magyar népnyelv virágaihoz tartoznak a szólásmódok, szóláshasonlatok, közmondások is. Ezek gyűjtésére eddig is gondot fordítottak gyűjtőink, ámde a nép ajkán az ismeretlen szólásoknak és közmondásoknak egész rengetege él följegyzetlenül, mint erről saját gyűjtésem meggyőzött. Ezek gyűjtésében is lehető teljességre törekedtem. Válogatás nélkül följegyeztem és értelmeztem a Szamosháti szóláskincsét nemcsak a nyelvjárás jellemzése céljából, hanem azért is, hogy az ismeretlenek el ne kallódjanak, az ismerteket pedig helyhez kössem.

A szólásokkal a szamosháti ember ezerféle színt tud adni a beszédnek: ironikus, tréfás, gúnyos, satirikus, kedélyes stb. árnyalatot. Talán nem járok el helytelenül, ha néhány tipikus szamosháti szólást szemléltetés végett bemutatok az ismeretlenek közül.

A ricsei ember, ha pénzmagra van szüksége, azt mondja: *Elvágok a lovam farkából*, s azt érti rajta, hogy a lovát eladja, vesz ki sebb, olcsóbb lovat, s még pénze is marad a legszükségesebbekre.

Az egri ember, ha a ló nem bírja az ekét, úgy segít rajta, hogy *kitoldja a fejét*, vagyis 'abakra fogja, abrakos tarisznyát húz a fejébe'. [...]

A fenti szólások képes értelműek. A szólások egy része ilyen átviteles eredetű. Számos szólásnak meg valami megtörtént furcsa, komikus eset a kiindulópontja, mely különösségénél fogva megmaradt a nép emlékében.

A Szamosháton pl. az olyan ember helyzetét, aki szorult állapotban fűhöz-fához kap segítségért, e szólással jellemzik: *Spekulál, mint Kabai az árokban*. Ez a Kabai pedig a szóláshoz fűződő szamosháti anekdota szerint egy sárközi gazdaember volt, aki igen

szorgalmasan látogatta a korcsmát. Egy alkalommal már besötétedett, mikor pityókos fővel hazafelé tartott s beleesett a mély utcai árokba. A nagy lubickolásra odamegy a bakter és azt kérdi tőle: – Mit csinál itt, Kabai uram, az árokban? – Azon spekulálok, hogy lehetne innen kimászni – hangzott Kabai uram felelete” (Csúry 1933: 73–74).

4. Az *Egy fa nem erdő* című gyűjteményről

Az *Egy fa nem erdő* szótár munkálatai során első lépésként kigyűjtöttük a *Szamosháti szótár*ból az 5910 frazémát, majd rendeztük. A munka során felfigyeltünk arra, hogy egy-egy frazéma több helyen is előfordul. Például a *Kastos rókának dobasz a hasa* frazéma megtalálható a *dobasz*, *has*, *Kastos* és *róka* szavak szócikkében is. A *Szegényt az ág is húzza, az eb is megugatja* olvasható az *ág*, *eb*, *húz* és a *szegény* szavak szócikkében is. A *Szűk gatya, nagy ület, abban van a becsület* frazéma megtalálható a *gatya* és a *szűk* címszavak szócikkeiben is.

A duplumok és triplumok kihúzása után összesen 3672 frazéma maradt. Az adatok fele átlagosan kétszer szerepel a szótárban.

Mivel kiadványunk a nagyközönség számára készült, a *Szamosháti szótár*ban használt fonetikus hangjelölés helyett a szavak köznyelvi alakját adjuk meg, elhagyva a szamosháti nyelvjárás hangjait jelölő mellékjeles betűket.

Az *Egy fa nem erdő* szótárban anyagunkat nem kulcsszavak, hanem az egyes frazémák első szava szerinti ábécérendben adjuk közre. Amennyiben az első szó az *a* vagy az *az* névelő, az őket követő második szó a rendezés alapja. Például:

Gálába teszi magát kiöltözik; díszbe öltözik

A gazda négy ökörrel a nagykapun behordja, a gazdaasszony a kötőjével a kiskapun kihordja *gúny*, *közm* hiába keres ott a gazda, ahol pazarló a gazdaasszony

Gazda szeme hizlalja a marhát *közm* a jó gazdának mindenre gondjának kell lenni

Gazdag ember akkor eszik, mikor akar, a szegény, mikor van közm a szegény koplal, ha nincs mit ennie

A **gazdag, ha bolond is, okosnak tartják közm** sokat elnéznek neki

A **gazdagnak az egere is kövér közm** a jómód a kis dolgokon is meglátszik

Gazon kelt törvénytelen származású

Gazt lök vmire ellopja; eltulajdonítja

4.1. Az *Egy fa nem erdő* című szótárban használatos minősítések rendszere

A) A szólások, szóláshasonlatok, közmondások jelzése és számuk

A gyűjteményben 2462 szólás, 420 szóláshasonlat, 256 helyzetmondat és 572 közmondás található. A közmondások jelölése *közm*, a szóláshasonlatoké pedig *szh*. A szólásokat külön nem címkézzük.

B) A stilisztikai minősítések

Egyazon fogalom, gondolat többféleképp kifejezhető: az, hogy melyik szót, kifejezést választjuk, függ a pillanatnyi hangulatunktól és attól, hogy milyen kapcsolatban vagyunk azzal, akivel vagy amiről éppen beszélünk. Érzelmi megnyilvánulásunk a közömböstől a legszenvedélyesebbig, legindulatosabbig terjedhet. Csúry a szótárban egyes frazémákat egy vagy több stilisztikai minősítéssel (*durva, gúnyos, tréfás*) látott el. Ebben nem következetes, azonban ezen nem változtattunk, a szócikkeket utólagosan nem bővítettük.

- *Durvának* minősülnek azok a kifejezések, amelyek gorombaságukkal sértik önérzetünket, erkölcsi érzékünket. Idetartoznak nemcsak a trágár szavakat (*baszik, elszar*) tartalmazó frazémák, hanem egyes, ma már motiválatlannak érzett szavak (*fene, rosz*) is, akárcsak az állatokkal kapcsolatos frazeológia emberre való használata (*megdöglik*). Ilyenek például a következők:

A rekesz alatt dögölj meg!

Akasszanak fel a neved napján!

Baszom, aki hagyott erre a világra!

Elszarta a kalapácsnyelet

Ha bogár után megy, szarba lép az ember
Kutyák nyalják fel a véred!

- *Gyúnyos (gúny)* címkét kaptak egyebek között a következő csúfondáros kijelentések:

Azért fáj a fejed, mert nyers, ha kiszáradna, nem fájna
Burokban születél, kötélén halsz meg
Ha rád nézek, megindul bennem a ganéj
Két asszony heti vásár, három asszony országos
Laci bácsi úgy táncol, ahogy a felesége fújja
Megcsókolgatta az üveg száját

- Néhány a *tréfás (tréf)* minősítéssel ellátott frazémák közül:
A vénembernek az orra, monya mindég csepeg
Cszimástól megy a mennyországba
Ettem pirított kenyeret, ittam rá hideg vizet
Hosszabb péntek, mint szombat
Kialudná a kolompért a földből
Mindegy, ha tetűt öl is az ember, csak dologban legyen

C) A frazémák használati köre szerinti típusok

Szótárunk 256 esetben jelzi a 27 típusba tartozó frazémák beszédhelyzetét, használati körét. Ezek a következők: *áldás, átok, csúfoló, dicséret, esküdzés, felkiáltás, felsóhajtás, fenyegetés, helyeslés, iváskor elhangzó rigmus, káromkodás, kínálás, köszönés, köszönet, köszöntés, megszólítás, mese, mondóka, népballada, népdal, ráförmedés, rímjáték, rosszkivánság, sajnálkozás, szitkozódás, szójáték, táncszó.*

- A vallásos költészet imáinak és fohászainak mintájára született *áldások* közül néhány:
Az isten áldjon meg!
Adjon az isten neked száz ólat meg egy koszos malacot!
Gyarapodjatok, szaporodjatok, mint a rakamazi kolompér!
Az isten áldja meg még a haló porában is!
Az isten áldja meg még a lába nyomát is!
Az isten áldja meg, ahol egyet lép!

- Az átok olyan beszédformula, amellyel a beszélő valakinek, valaminek vagy saját magának rosszat kíván. Ez utóbbi akkor fordul elő, ha egy kijelentés igazát akarják bizonyítani. Egypár példa az átokra:

A nyavalya hétszer rontson ki!

A tetű egyet meg a nyakad!

Addig éljen, míg a hangya nem eszi a kezéből a kenyeret!

Akasszanak fel a neved napján!

Könnyebbedjen meg az ágya szalmája!

Szívjon meg a sárga föld!

- A *csúfoló* rövid, frappáns rigmus, amelyben a kigúnyolt személyllyel, közösséggel, tulajdonsággal vagy eseménnyel szembeni elutasító magatartás következtében ezek komikussá válnak. Néhány jellemző példa:

Csacsi ül a számaron

Délig alvó, tejfelnyaló

Uzska, Bökény, Magosliget az istentől elbillegett

Kisasszony, kiszarik az ablakon

Kíváncsi, két kiskutya rántson ki!

Kóré Jancsi nagy számár, két fülével kalapál

- A szótárban szereplő *dicséret*ek közül néhány:

Ember vagy te a gáton, mint szar a lapáton!

Ez a fiú még ifiú!

Okos vagy te, csak az a kár, hogy kevesen tudják

Szebb, mint gyönyörű

Szép *vmi*, mint a Salamon töke

Ügyes embernek bakter a neve

- Szavaink többszörös esküszzerű bizonygatása, *esküdözés* ugyan-csak előfordul a szótárban:

Akármi legyenek, ha nem igaz!

Bizony isten!

Fusson ki a szemem, ha látom!

Kutya legyenek, ha nem igaz!

Nagyot merek mondani, hogy az úgy is lesz

Pista legyenek!

- Egypár példa a *felkiáltásra*:
Élő isten!
Jézus Krisztus! Káposztás hús! *tréf*
Kutya fasza! *durva*
Lelkem, istenem!
Szent isten!
Teremtő szent szilva! Be sok isten van a fán! *tréf*
- *Felsőhajtás* ugyancsak szerepel a szótárban:
Én istenem, uram!
Istenem, ne hagyj el!
Krisztus urunk!
Szegény testem! Mikor égetnek meg Pesten! *tréf*
- Előfordul *fenyegetés* is:
Eridj innen, jó asszony, míg szépen vagy!
Felmotollálom a beledet!
Hátul kötöm a sarkodat! *tréf*
Kitekerem a nyakad!
Megrázlak, mint Krisztus a vargát!
Szíjat hasítok a hátadból!
- Kisebb számban *helyeslés* is szerepel a szótárban:
Azt mondom, búzaliszt! *gúny*
Helyes a bőgés, fiatal a marha! *gúny*
- *Iváskor elhangzó rigmusra* pár példa:
Kis csupor, nagy csupor! Mit ér, ha nincs benne bor!
Mit mondott a kabai asszony? – Igyunk egyet, komámasszony!
- Módjával *káromkodás* is akad a szótárban:
A Ponciusát!
Az isten ítéljen meg!
Az isten rogyassza rád az eget!
Az isten szenteljen meg!
Az isten vakítsa meg!
Kutya meg a mája!

- Vendégségben fontos szerep jut az udvarias *kínálás*nak. Ebből is van néhány a szótárban:

Egyetek, hadd nőjön a begyetek! *tréf*
Nyúlj hozzá, nyúlhús! *tréf*
Ülj le minálunk, legyél a mi lányunk! *tréf*

- Találkozáskor és búcsúzáskor szokásos *köszönés* is szerepel:

Isten áldja meg magukat!
Isten maradjon magukkal!
Minden jót adjon isten!

- *Köszönet* ugyancsak található a szótárban:

Adjon isten ezerannyit helyette!
Köszönöm, még megszolgálom *tréf*

- Üdvözlőformula, jókívánság, *köszöntés* szintén előfordul a szótárban:

Adjon isten jó utazást! Csendes dűlést, nagy puffanást! *tréf*
Adjon isten, ami nincsen! *tréf*
Igyunk, úgyszincs házunk, ha lesz, meggyújtjuk! *tréf*
Szívesen kívánom
Zúzmarás a gubám, mert a hideg leli, cifra süvegemet a kovács
reszeli

- Néhány példa a *megszólításra*:

Kis angyalom
Lelkem csúcsa, belem rongya! *gúny*
Lelkem szotty! *gúny*
Lelkem zöld! Kiben kedvem sose telt! *gúny*
Öcsém, agyagos! Tiéd a gémfos *tréf, durva*

- A többnyire tréfás hangulatú meseformulák közül is bekerült néhány a közbeszédbe. Ezeket szótárunkban *mese* minősítés jelöli:

Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé
Jótett helyében jót várj!
Kakastejjel, varjúvajjal sült kenyer
Kárt ne tégy fiamban!

Mai napig is élnek, ha meg nem haltak
Mese, mese, meskete, tehén segge fekete

- A *mondóka* a gyermekek körében használatos ritmikus, dallamos hanglejtésű vagy énekelt versike. Témaköre kiterjed a gyermekélet minden mozzanatára:

Csípi csóka, varjú vágja, holló kopácsolja
Csiribiri, kanveréb, a bolondot küldd odébb!
Én is pisze, te is pisze, gyere, pisze, vesszünk össze!
Hinta, palinta, szépen szól a pacsirta
lá, nagy számár! Két fülével kalapál
Itt vagyok, ragyogok, mint a fekete szurok! *tréf*

- Elvértve balladáinkból is közkeletűvé válik egy-egy frazéma. *Népballada* minősítésű a következő:

Mit tűröm-tagadom, érted jönnek, lányom

- A *népdalok* jóval ismertebbek a balladáknál, ezért az így jelzett frazémák is nagyobb arányban fordulnak elő a szótárban. Néhány közülük:

Akár indé, akár ondé, mindenféle csupa rongyá
Édes lányom, megehet már a fene! Gömbölyödik már a kötőd
eleje
Falu végén van egy nagy ház, engem azért a hideg ráz
Ki felveszen, ki leveszen, sok az irigy, majd megeszen
Könnyebb volna a rák hátán Bécsbe menni, mint ővele a jó felől
értekezni
Nem a világ ez a három esztendő

- *Ráförmedés*re példa:
Láttam az apádat egy rongyos gubában!
- *Rímjáték* ugyancsak szerepel a szótárban:
Borsó, lencse! Ezer a szerencse!
- *Roszkívánság* is előfordul elvértve:
Körmös legyen a hal szerencséje! *tréf*

- *Sajnálkozás:*
Ó, de beteg szegény! Csak az étel-ital tartja! *gúny*
Szegény feje nyakastul! Maradjon el egymástul! *gúny*
- Bosszankodásunkat néha *szitkozódással* vezetjük le. Ezt a mindennapokban is gyakran hallhatjuk, ezt tükrözi a szótár gazdag választéka:
A kötél egye meg a nyakadat! *durva*
Edd meg a szurkot! *tréf*
Egye ki a fene!
Eridj innen a nyavalyába! *durva*
Hasam legyen a koporsótok! *tréf*
Üssön bele a dabóci mennykő!
- Bár a *szójáték* igen gyakori a frazeológiában, a szótár frazémái között csak egy pár található belőle:
Jól jár az az óra? – Jobban járt, aki eladta
Mikor esik nagyszombaton nagycsütörtök? – Mint másfelé
Minden vallás jó vallás, csak a kárvallás nem *tréf*
Nem érzük mi már el azt, koma! – Ha nem érzük, hajítjuk
Rúddal érő körtvély
- A *táncszó* lakodalmi vonulás közben spontánul felhangzó, a jókedvet kifejező, hangulatkeltő, ritmusos szó vagy mondóka. Néhány szótárunkban is van belőle:
A csizmámban nincsen ták, mind a paszulyba hányták
A menyasszony dióbél, a vőlegény belevér
Aki szuszog, üljön le, én állok fel helyette!
Az én csizmám tinóbúr, ha megütöm, megbődül!
Hopp! A Jézus csizmája bokáig ér a táncba!
Húzd rá, cigány, disznót adok! Nem túrja fel az udvarod!

5. Összefoglalás

Az *Egy fa nem erdő* című gyűjtemény rávilágít arra, hogy Csúry Bálint *Szamosháti szótára* roppant gazdag frazémakincset rejt magában: a belőle kiemelt szólások, szóláshasonlatok, közmondások egy kisebb frazémazótárt tesznek ki. Ezáltal tanulmányozhatjuk a Szamoshát jellegzetes népnyelvét, mintegy visszaröppenne a régi hagyományos földműves gazdálkodás mára szinte nyomtalanul eltűnt világába. Okulhatunk a földdel és a környezettel szorosan együtt élő hajdani emberek bölcsességéből, világlátásából. A szólások, szóláshasonlatok, közmondások illetén való közreadása egyben tisztelgés és főhajtás a szorgos gyűjtő, Csúry Bálint emléke előtt is.